

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292. Ефективна економіка. 2023. № 6.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.6.49>
УДК 316.42:330.46

I. В. Новик,
старший викладач кафедри фінансово- економічної безпеки, обліку і
оподаткування, Українська академія друкарства
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9925-7660>

ДЕМОГРАФІЧНА БЕЗПЕКА ЯК СТАН ЗАХИЩЕНОСТІ ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА ВІД ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗАГРОЗ

I. Novyk,
Senior Lecturer of the Department of Financial-Economic Security, Accounting
and Taxation, Ukrainian Academy of Printing

DEMOGRAPHIC SECURITY AS A STATE OF PROTECTION OF THE STATE AND SOCIETY AGAINST DEMOGRAPHIC THREATS

Основою життєздатності будь-якої країни є її громадяни, тому демографічний фактор – один із ключових у питанні забезпечення національної безпеки держави. Складна демографічна ситуація в Україні загострила актуальність розробки й реалізації ефективних заходів у сфері забезпечення демографічної безпеки. У статті розглядаються демографічні процеси, що відбуваються у суспільстві. Представлено визначення демографічної безпеки. Розглянуто структурні елементи системи демографічної безпеки. Визначено мету забезпечення демографічної безпеки. Охарактеризовано основні завдання забезпечення демографічної безпеки. Проаналізовано демографічну ситуацію в Україні. Визначено основні

фактори, які впливають на зміну демографічної ситуації. Запропоновано розробити програму подолання демографічної кризи в Україні як одного з факторів загрози її національній безпеці.

The article is devoted to a comprehensive study of the demographic situation in Ukraine as a basis for ensuring its demographic security.

The demographic factor is one of the determining factors for ensuring the stable and safe development of the country, and the issue of demographic development should be considered as a factor and, at the same time, as a result of the functioning of the state.

The method of critical analysis of scientific and methodical literature, official statistical data, and practical experience is applied in the scientific research, according to the requirements for the level of research methodology and technique. The choice of specific research methods depends on the conditions and purpose of the research. Methods are an ordered system in which their place is determined according to a specific stage of research, the use of technical techniques and work with theoretical information and certain facts in a given sequence.

The article examines the demographic processes taking place in society. The definition of demographic security is presented. The structural elements of the demographic security system are considered. The goal of ensuring demographic security is defined. The main tasks of ensuring demographic security are characterized. The demographic situation in Ukraine is analyzed. The main factors affecting the change in the demographic situation have been determined. It is proposed to develop a program to overcome the demographic crisis in Ukraine as one of the factors threatening its national security. The basis of the viability of any country is its citizens, therefore the demographic factor is one of the key factors in ensuring the national security of the state. The difficult demographic situation in Ukraine has exacerbated the urgency of developing and implementing effective measures in the field of ensuring demographic security.

Thus, Ukraine has all the signs of a demographic crisis: declining birth rates, high morbidity and mortality, low life expectancy. The demographic crisis is

underestimated by Ukrainian politicians, being at the same time one of the problems threatening the economic growth of the country in the long term.

Ключові слова: демографічна безпека, національна безпека, демографічна загроза, демографічна криза, демографічна політика.

Keywords: demographic security, national security, demographic threat, demographic crisis, demographic policy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку країни, а питання демографічного розвитку слід розглядати як фактор і, водночас, як результат функціонування держави. Українське суспільство ніколи не буде процвітаючим чи навіть стабільним, якщо його населення не матиме відповідних умов життя і не відчуватиме повної безпеки для реалізації нормальної демовідтворювальної поведінки, не буде бачити перспектив для існування й розвитку кожна сім'я та особа. Тому в Україні проблема демографічної безпеки країни набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми демографічної безпеки в Україні та світі досліджували різні науковці: О.В. Іванісов, В.В. Компанієць, Н.О. Мазур, О.М. Мартин, Ю.М. Харазішвілі, І.А. Цвігун та інші. Переважна більшість досліджень сфокусована на окремих проблемах демографії – зниженні народжуваності, високій смертності та ін. При цьому демографічна безпека як важливий компонент системи більш високого рівня - національної безпеки – досліджувалася мало.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Комплексне дослідження демографічної ситуації в Україні як основи забезпечення її демографічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демографічні процеси, що відбуваються у суспільстві, мають соціально-економічний характер, тому демографічна безпека зіштовхується практично з усіма сегментами й

секторами життєдіяльності людини. У той же час, її забезпечення залежить від стану економічної, екологічної, продовольчої, соціальної й культурологічної сфер суспільства. У широкому розумінні «демографічна безпека» визначається як «захищеність процесу життя й безперервного природного відновлення поколінь людей» [5, с. 13].

І.С. Горлач під демографічною безпекою розуміє «захищеність соціально-економічного рівня розвитку суспільства від демографічних загроз зовнішнього й внутрішнього характеру, яка забезпечує збереження геополітичного, економічного, етнічного та ін. статусу держави» [3, с. 22].

І.А. Цвігун вважає, що «демографічна безпека – це такий стан демографічних процесів, який є достатнім для відтворення населення без істотного впливу зовнішнього фактора й забезпечення людськими ресурсами геополітичних інтересів держави» [9, с. 28].

На думку А.Д. Романишина демографічна безпека є «системою параметрів природного й механічного руху та структури населення, що дозволяє ефективно реагувати на внутрішні та зовнішні загрози щодо забезпечення стабільного розвитку суспільства і життєдіяльності людини» [7, с. 104].

У свою чергу, під демографічною безпекою ми розуміємо таку демографічну ситуацію, за якої відбувається якісний та кількісний розвиток населення в цілому та кожної особистості окремо відповідно до пріоритетів національного розвитку та безпеки, а також завдяки якій посилюється національна та економічна безпека держави, що в свою чергу, сприяє збалансованому та безпечному демографічному розвитку держави.

Демографічна безпека є важливим компонентом системи більш високого рівня – національної безпеки та характеризується усіма властивостями системи: структурність, взаємозв'язок, взаємозалежність елементів, цілісність, ізольованість, прагнення до збереження стійкості [8, с. 34]. Структурними елементами системи демографічної безпеки є:

- система інтересів і цінностей особистості, суспільства, держави;

- система органів, що захищають інтереси;
- об'єкти й суб'єкти;
- ресурси забезпечення [2, с. 86].

Демографічна безпека забезпечує функціонування й життєдіяльність особистості, суспільства, держави у сфері демографічних процесів та явищ. Її характеристика визначає наявність загроз для розробки заходів протидії, як сутності демографічної безпеки. Систему або її елемент можна вважати у стані відносної демографічної безпеки, якщо забезпечено належний на даний момент захист від демографічних загроз [8, с. 34].

Мета забезпечення демографічної безпеки полягає у створенні умов, достатніх для попередження й нейтралізації демографічних загроз [1, с. 72].

Основними завданнями забезпечення демографічної безпеки є:

- виявлення факторів, що формують демографічні загрози;
- характеристика реальних і потенційних демографічних загроз;
- розробка індикаторів демографічних загроз і визначення граничних критичних значень стану окремих складових демографічного середовища;
- покращення соціально-економічних умов життєдіяльності населення;
- забезпечення державних соціальних стандартів;
- оптимізація зовнішніх і внутрішніх міграційних потоків; протидія нелегальній міграції;
- підвищення престижу сім'ї в суспільстві;
- розробка механізму забезпечення демографічної безпеки [1, с. 72].

На жаль, в останні роки демографічна ситуація в Україні украй несприятлива, і демографічні загрози знайшли своє відображення у таких явищах, як:

1. Довгострокова динаміка зменшення чисельності населення країни. Тільки за період 1990-2021 р. середньорічна чисельність населення зменшилась приблизно на 300 тис. осіб. За останні три десятиліття населення скоротилось на 10,7 млн. осіб [10]. Динаміка населення України за 1990-2021 роки наведена на рис. 1.

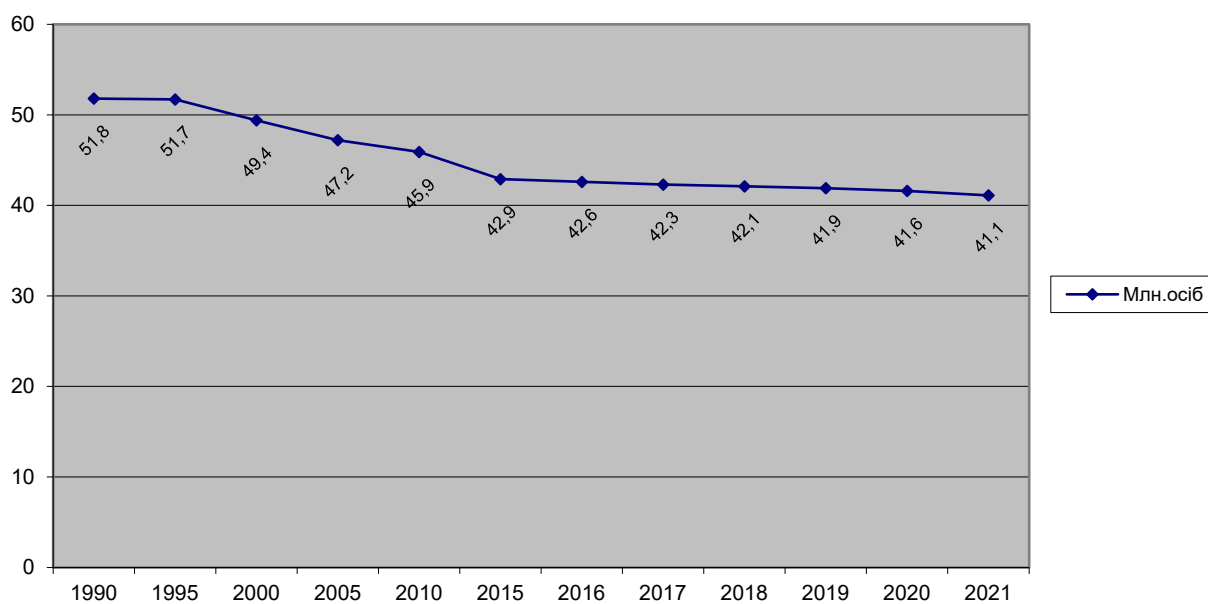

Рис. 1. Динаміка населення України за 1990-2021 роки, млн. осіб
[10]

2. Скорочення природного приросту населення через перевищення смертності над народжуваністю, результатом чого стала відсутність розширеного відтворення населення (стійка депопуляція).

Так, динаміка кількості народжених в Україні за 1990-2021 роки наведена на рис. 2.

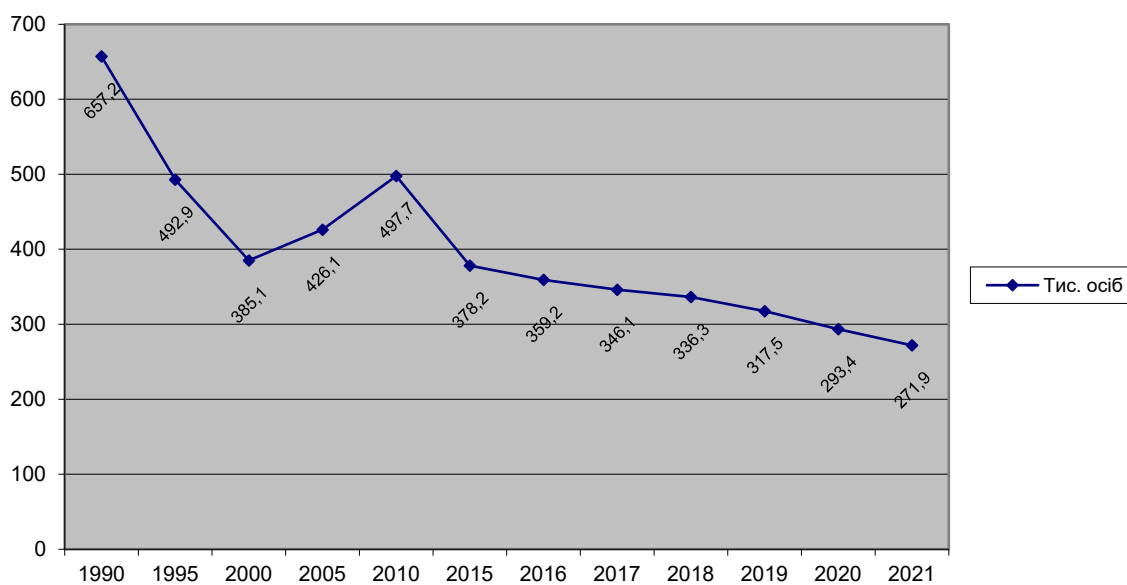

Рис. 2. Динаміка кількості народжених в Україні за 1990-2021 роки, тис. осіб [10]

З цього рисунку ми бачимо, що приріст народжуваності був хвилюподібний: з 1990 року до 2001 року чисельність народжених дітей знижувалася і за 1990-2021 роки вона знизилася на 56,6%. Однак, починаючи з 2002 року, вона починає повільно зростати. До 2012 року відбулося зростання в 1,8 разів. На жаль, з 2013 року динаміка народжуваності почала знижуватися знову і триває до цих пір.

Динаміка кількості померлих осіб в Україні за 1990-2021 роки наведена на рис. 3.

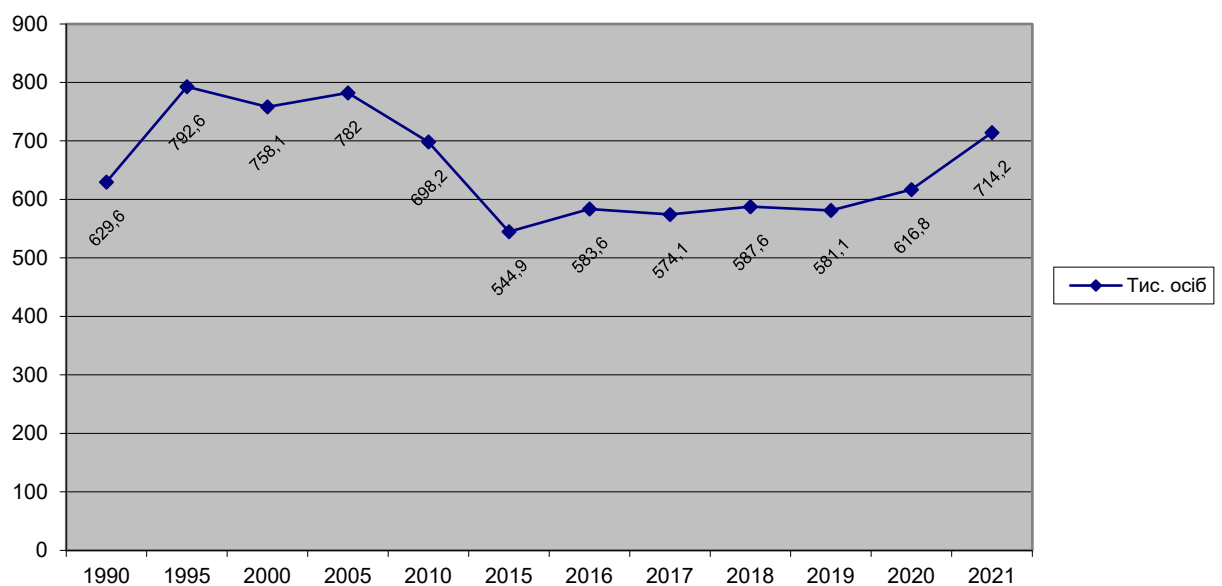

Рис. 3. Динаміка кількості померлих осіб в Україні за 1990-2021 роки, тис. осіб [10]

Так, з рисунку видно, що кількість померлих з 1990 по 1995 рік зросла на 25%. З 1996 року кількість померлих почала знижуватися. Найбільше зниження можна констатувати у 2015 році – 544,9 тис. осіб, однак після 2015 року смертність в Україні зростає знову.

За 1990-2021 рр. чисельність населення України зменшилася майже у всіх регіонах (за винятком м. Києва та Закарпатської області). Найбільш гострою проблема природного скорочення спостерігалась у Дніпропетровській (-14,6%), Харківській (-14,1%), Донецькій (-11,5%), Запорізькій (-10,9%), Вінницькій (-7,3%), Полтавській (-5,9%) областях [11].

Природний приріст – це перевищення народжуваності над смертністю (обчислюється на 1000 жителів на рік). Він може бути додатним у разі перевищення народжуваності над смертністю і від'ємним, коли смертність більша від народжуваності, або нульовим, коли ці показники мають однакове значення [9, с. 96]. Коефіцієнт природного приросту населення України наведено на рис. 4.

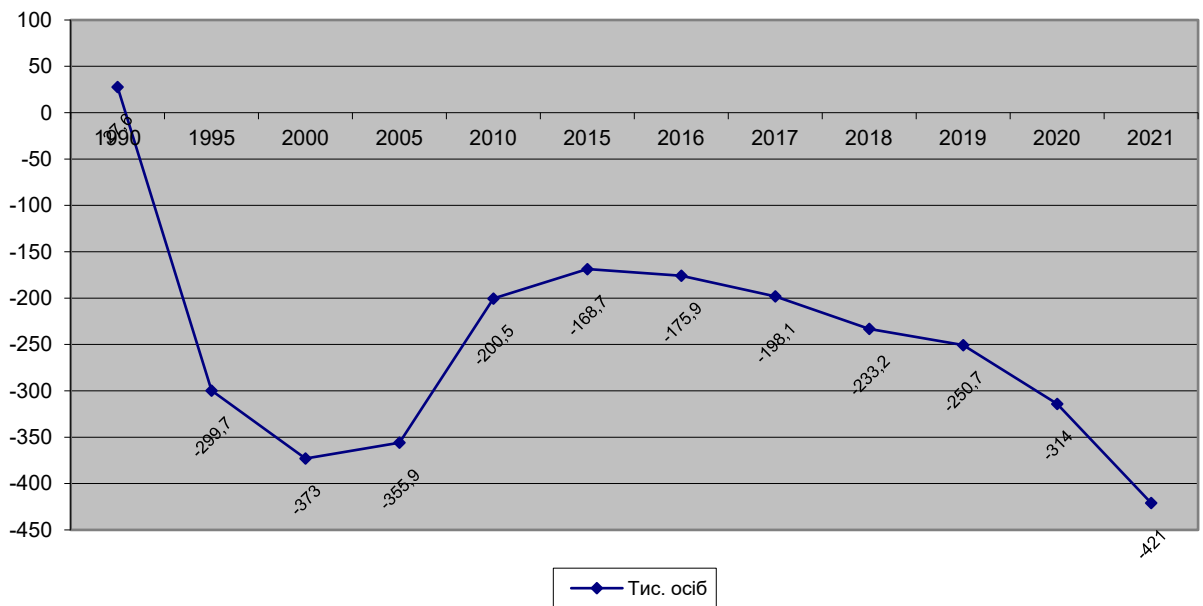

Рис. 4. Динаміка коефіцієнту природного приросту населення України за 1990-2021 роки, тис. осіб [10]

Так, з рис. 4 видно, що, починаючи з 1991 року, коефіцієнт природного приросту населення України був від'ємним. І це від'ємне значення зростало. Максимальне значення зафіксовано у 2001 році – (-506,6 тис. осіб) [10]. Крім того, не зважаючи на те, що хлопчиків щороку народжується більше, ніж дівчаток, їх смертність є вищою. Так, у 2021 році частка хлопчиків склала 52,4% від загальної кількості народжених, а дівчаток – 47,6%, або ж на 100 дівчаток припадало 109 хлопчиків. Однак смертність дітей віком до 1 року вже має статеві відмінності. На початок 2022 року на 1000 народжених відповідної статі частка померлих хлопчиків становила 9,1, а дівчаток – 7,2. Із віком різниця в рівнях смертності зростає. Так, уже починаючи з віку 20-24

роки, показник смертності чоловіків перевищує показник смертності жінок майже в три рази [11].

Важливим індикатором суттєвої статевої диспропорції у структурі населення є гендерна різниця показників середньої очікуваної тривалості життя при народженні. У 2021 році середня очікувана тривалість життя чоловіків становила 66,9 років, жінок – 76,9 років. Тобто, різниця середньої очікуваної тривалості життя між чоловіками та жінками становить 10 років. Чисельна перевага жіночого населення над чоловічим спостерігається з 34 років та з віком збільшується [6, с. 271].

3. Збільшення демографічного навантаження, тобто, збільшення числа осіб молодших працездатного віку і старших працездатного віку, які припадають на 1000 осіб працездатного віку.

Розподіл постійного населення України за віковими групами наведено у таблиці 1.

Таблиця 1. Розподіл постійного населення України за віковими групами у 1990-2015 роках, млн. осіб [10]

Роки	Всього населення	0-15 років	16-64 роки	65 років і старше
1990	51,5	11,2	34,2	6,1
1995	51,3	10,6	33,8	6,9
2000	49,1	8,8	33,5	6,8
2005	47,1	7,0	32,6	7,5
2010	45,7	6,5	32,1	7,1
2015	42,7	6,6	29,6	6,7
2016	42,5	6,5	29,4	6,6
2017	42,3	6,3	28,4	7,6
2018	42,1	6,2	26,1	8,8
2019	41,9	6,0	26,0	9,9
2020	41,5	6,0	25,3	10,2
2021	41,1	5,9	24,6	10,6

З таблиці видно, що найбільшою віковою групою у 1990-2021 роках була група віком 15-64 роки, яка у 2021 році склала 59,8% від загальної структури населення. Вікова група 0-15 років та група 65 і старші склали у 2021 році по 14,3% та 25,6% відповідно. Аналізуючи тенденції розподілу населення України за віковими групами, можна зробити висновок, що за

1990-2021 роки вікова група 16-64 роки зменшилася на 9,6 млн. осіб, у свою чергу вікова група 65 і старші – зросла на 4,5 млн. осіб.

В той же час, за підсумками 2021 року у 21 регіоні на 100 працівників припадало 110 пенсіонерів. Співвідношення за регіонами становило від 106,2 у Полтавській до 132,1 у Хмельницькій областях. Краща ситуація спостерігається лише у столиці, у якій завдяки постійному міграційному припливу молоді на 100 працівників припадає лише 53 пенсіонери [11].

4. Стійке перевищення чисельності жінок над чисельністю чоловіків (особливо для віку від 25 до 50 років) і скорочення чисельності населення (чоловіків і жінок), визнаного придатним за станом здоров'я й іншими показниками (освітній рівень, професійна підготовка тощо) для ефективного демографічного процесу.

У 2021 році чисельність чоловічого населення становила 18,6 млн. осіб, жіночого – 22,5 млн. осіб [10]. Їх динаміка за 1990-2021 роки наведена на рис. 5.

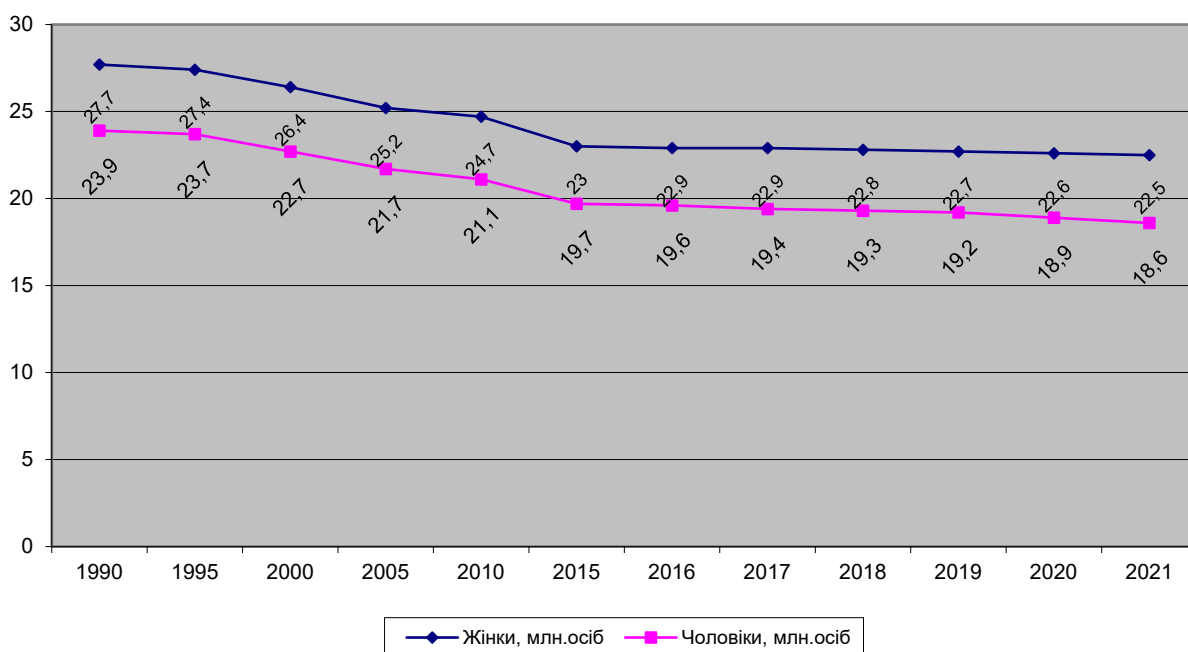

Рис. 5. Динаміка чисельності жіночого та чоловічого населення України за 1990-2021 роки, млн. осіб [10]

З рис. 5 видно, що в Україні зі зниженням чисельності постійного населення, знижувалася чисельність жіночого і чоловічого населення. За

1990-2021 роки чисельність жіночого населення знизилася на 18,7% або на 5,2 млн. осіб; у свою чергу, чисельність чоловічого населення знизилася на 22,1% або на 5,3 млн. осіб. За рисунком також можна спостерігати, що в сучасній структурі населення України переважає жіноче населення, частка якого складала у 2021 році 54,7%. Частка чоловічого населення становила 45,3%. На 1000 чоловіків у 2021 році припадало 1162 жінки [11].

Отже, демографічна ситуація в Україні в останні десятиліття є несприятливою і свідчить про наявність цілого ряду факторів, які впливають на неї. До цих факторів, насамперед, відносять скорочення тривалості життя населення, високий показник смертності й невисокий рівень народжуваності.

Основною причиною низької тривалості життя населення в нашій країні є висока смертність громадян працездатного віку. Із загального числа померлих майже третину складають громадяни працездатного віку, близько 80% з них – чоловіки. Основними причинами смертності є: інфекційні та паразитарні хвороби – 1,6%; новоутворення – 13,1%; хвороби системи кровообігу – 67,2%; хвороби органів дихання – 2,2%; хвороби органів травлення – 3,9%. Серед інших причин смертності у працездатному віці значну частку складають зовнішні причини – випадкові отруєння, самогубства, убивства, загибелі внаслідок дорожньо – транспортних пригод, інші нещасні випадки [6, с. 273].

Рівень смертності обумовлений також високим рівнем захворюваності населення, поширеністю вживання алкоголю, наркотиків, тютюнопаління. Не створено умов, що спонукають людей дбайливо ставитися до власного здоров'я і здоров'я своїх дітей. Недостатньо розвинені форми дозвілля, які сприяють веденню здорового способу життя (фізична культура, спорт, туризм, активний відпочинок тощо) [4, с. 35].

У свою чергу, на народжуваність негативно впливають: низький грошовий дохід багатьох сімей, відсутність нормальних житлових умов, сучасна структура сім'ї (орієнтація на малодітність, збільшення числа неповних сімей), важка фізична праця значної частини жінок, що працюють

(близько 15%), умови праці, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, низький рівень репродуктивного здоров'я, високе число переривань вагітності (абортів) [4, с. 35].

У таких умовах держава повинна розробити програму подолання демографічної кризи в Україні. При цьому така програма повинна включати до себе три складові: економічну, правову та інформаційно-ситуаційну. Основними напрямками державної спрямованості на регулювання демографічних процесів є забезпечення зростання народжуваності в країні та регулювання даного процесу шляхом формування суспільних цінностей щодо народжуваності та розвитку сімей, а також створення сприятливих економічних та політичних умов; регулювання внутрішніх міграційних потоків, вирівнювання розривів у демографічній структурі різних територій та міст, забезпечення збалансованого демографічного розвитку різних територій, надання цільової підтримки депресивним територіям. Державне регулювання потрібно розвивати за рахунок регіональних програм, які повинні бути диференційовані, виходячи з їх рівня розвитку і стану демографічного потенціалу України.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, в Україні є всі прикмети демографічної кризи: зниження народжуваності, висока захворюваність та смертність, низька тривалість життя тощо. Демографічна криза недооцінюється українськими політиками, будучи при цьому однією з проблем, що загрожують економічному зростанню країни у довгостроковій перспективі. На сучасному етапі тільки зусилля із забезпечення природного приросту чисельності населення України, а також зі збільшення тривалості життя здатні забезпечити демографічну безпеку країни.

Література

1. Александрова О.Ю. Демографічна безпека України: оцінка стану, акценти державного регулювання. *Агросвіт*. 2017. № 18. с. 69-75

2. Верчин Н. Р. Суспільно-географічні аспекти інтегральної оцінки демографічної безпеки України. Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний збірник наукових праць. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. Вип. 1. С. 84–88.
3. Горlach І. Демографічні аспекти національної безпеки держави. *Україна: аспекти праці*. 2017. № 9. С. 21-26.
4. Іванісов О.В., Агавердієва Х.Ф., Лебединська О. С. Демографічна безпека України: сучасні виклики та загрози. *Економіка і фінанси*. 2019. №1. С. 28-39.
5. Лібанова Е.М. Демографічні зрушення в контексті соціального розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 9-23
6. Мартин О. М., Бомко О. І. Демографічна безпека як складова національної безпеки України. *Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених, курсантів та студентів*. 2019. С. 270-274.
7. Романишин А.Д. Державні пріоритети у сфері демографічної безпеки України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 4. С. 102-108
8. Харазішвілі Ю.М. Системна безпека сталого розвитку: інструментарій оцінки, резерви та стратегічні сценарії реалізації. Київ, 2019. 304 с.
9. Цвігун І.А. Демографічна безпека України та напрями її регулювання: монографія. Кам'янець-Подільський: В-ць ПП Д.Г. Зволейко, 2013. 400 с.
10. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
11. Офіційний сайт Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. URL: <https://idss.org.ua>.

References

1. Aleksandrova, O.Yu. (2017), "Demographic security of Ukraine: state assessment, emphasis of state regulation", *Ahrosvit*, vol. 18, pp. 69-75
2. Verchyn, N. R. (2015), "Socio-geographical aspects of the integrated assessment of the demographic security of Ukraine", *Chasopys sotsial'no-ekonomichnoi heohrafii: mizhrehional'nyj zbirnyk naukovykh prats'*, vol. 1, pp. 84-88

3. Horlach, I. (2017), "Demographic aspects of national security of the state", *Ukraina: aspekty pratsi*, vol. 9, pp. 21-26
4. Ivanisov, O.V. Ahaverdiieva, Kh.F. and Lebedyns'ka, O. S. (2019), "Demographic security of Ukraine: modern challenges and threats", *Ekonomika i finansy*, vol. 1, pp. 28-39
5. Libanova, E.M. (2014), "Demographic changes in the context of social development", *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika*, vol. 1 (21), pp. 9-23
6. Martyn, O. M. and Bomko, O. I. (2019), "Demographic security as a component of Ukraine's national security", *Vseukrains'ka naukovo-praktychna konferentsiia molodykh vchenykh, kursantiv ta studentiv* [All-Ukrainian scientific and practical conference of young scientists, cadets and students], Ukraine, pp. 270-274
7. Romanyshyn, A.D. (2018), "State priorities in the sphere of demographic security of Ukraine", *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, vol. 4, pp. 102-108
8. Kharazishvili, Yu.M. (2019), *Systemna bezpeka staloho rozvytku: instrumentarij otsinky, rezervy ta stratehichni stsenarii realizatsii* [System security of sustainable development: assessment toolkit, reserves and strategic implementation scenarios], Kyiv, Ukraine
9. Tsvihun, I.A. (2013), *Demohrafichna bezpeka Ukrainy ta napriamy ii rehuliuvannia* [Demographic security of Ukraine and directions and adjustment], Kamianets-Podilskyi, Ukraine
10. Official website of the State Statistics Service of Ukraine (2023), available at: <http://www.ukrstat.gov.ua>, (Accessed 31 May 2023)
11. The official website of the Institute of Demography and Social Research named after M.V. Ptuhy (2023), available at: <https://idss.org.ua>, (Accessed 31 May 2023)

Стаття надійшла до редакції 01.06.2023 р.